

УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ 1920-1930-Х РОКІВ: ВІД САКРАЛЬНОГО ДО ПРОФАННОГО

Осмислюємо специфіку художньо-естетичних пошуків українського письменства 1920-1930-х років у жанрі історичної повісті, визначаємо вектор руху від сакрального до профанного.

Ключові слова: архетип, повість, профан, сфера сакрального, художній образ.

Осмысливаем специфику художественно-эстетических поисков украинской литературы 1920-1930-х годов в жанре исторической повести, определяем вектор движения от сакрального к профанному.

Ключевые слова: архетип, повесть, профан, сфера сакрального, художественный образ.

The specifics of artistic and aesthetic quest of Ukrainian literature of 1920-1930's in the genre of historical novel is studied, the motion vector from the sacred to the profane is determined.

Key words: archetype, story, profane, sacred sphere, image.

Сакральне і профанне – одна з основоположних бінарних опозицій, у системі яких людина осмислює буття, пізнає повсякденну реальність. Сфера сакрального як предмет, перш за все, релігійної свідомості, тим не менш, завжди служила і головним об'єктом дослідження у сфері художньої діяльності людини. Мистецтво, як відомо, протягом існування людської культури було відображенням буття в конкретних художніх образах – візуальних і вербальних, які майже завжди є вираженням сакрального почуття митця. Можна стверджувати, що в мистецтві пізнається і рефлексує, перш за все, саме сфера сакрального – того, що є недоступним для чуттєвого сприйняття в реальному житті.

Взаємозв'язок людини і світу, пошук гармонійного їх співіснування, внутрішньої єдності – завдання, які знаходять відгук у творчості кожного письменника. У художньому творі автором формується певна концепція, обумовлена системою його поглядів на об'єктивну реальність і місце в ній людини, на ставлення людини до навколишньої дійсності і до самої себе.

Створення художнього твору – це процес, як вже вказувалося, реалізації в художніх образах, насамперед, сфери сакрального. Історична література є одним із найпотужніших засобів виховання національної самосвідомості, збереження й утвердження етнічної та національної ідентичності. У цьому випадку почуття сакрального вважається іманентною якістю людської природи.

Для вивчення проблеми художньої концепції світу і людини суттєве значення мають праці М. Бахтіна, Д. Лихачова, Ю. Лотмана, В. Проппа, присвячені загальним питанням теорії літератури в контексті

філософії, історії та культури. Сакральну функцію окремих архетипів (сонця, землі, людини) розглядали сучасні науковці Л. Горболіс, Н. Калениченко, П. Кононенко, Ю. Кузнецов, П. Орлик, Р. Піхманець та ін. Однак дослідження протиріччя між сакральним, священним призначенням письменника – служити Слову – і профанним служінням владі не існує.

Мета нашої статті полягає в необхідності проаналізувати особливості відображення загальнолюдських (сакральних) цінностей у творчості українських письменників 1920-1930-х років. Це зумовлено тим, що бурхливе піднесення української літератури початку 20-х років змінилося цілковитим її занепадом та ідеологічною обмеженістю. Відтак, спробуємо дослідити художньо-естетичні пошуки письменників цього періоду у жанрі історичної повісті, зокрема, простежити рух від сакрального до профанного.

Термін «сакральний» (лат. священний) – той, що причетний до релігійного культу і ритуалу, обрядовий. У наш час зміст цього поняття значно поглибився. У найширшому розумінні він означає внутрішній, священний, святий, потаємний, духовний, особистий світ людини, групи людей, суспільства, в якому найголовнішим у житті є взаємозв'язок, спілкування з Богом, Вищими Космічними Силами, Світовим Розумом. Зміст поняття «сакральний» охоплює також систему відносин між людиною, групою людей, суспільством і священним – найвищими цінностями, що завжди виявляються як дивовижна заповітна сокровенна таємниця.

Як бачимо, слово «сакральний» функціонує в різних сферах людського життя, розширивши своє

значення поза межі спеціального його розуміння як такого в галузі релігійного культу. Натомість поняття профанного асоціюється перш за все зі словом «профан» як «особа, не обізнана у якій-небудь галузі, некомпетентна особа; неук, невіглас». Зрідка згадується інше його значення – як «той, хто не мав права входити до храму» [3, с. 351]. Однак саме аспект посвяченості / непосвяченості є домінантним моментом у смисловому полі цих категорій. І будь-яке порушення певних характеристик, умов та норм єдиної, офіційної істини переводить їх носія у сферу профанного (як несвідоме чи свідоме виключення себе), сферу невідповідності. Часто носій цього «профанум» формує власну територію, де його «профанні» істини набувають статусу єдиних – сакральних, і залучає до свого світу інших (за їх (інших) згодою, або ж силоміць), виступаючи конструктором, дослідником, експериментатором, зрештою – режисером; іншим разом носій профанум змушений замикатися в собі, відчувачи свою невідповідність або ж намагатись протидіяти офіційному / зовнішньому.

Опозиція *sacrum* / *profanum* у своїй універсальності дає можливість зіставлення різних територій (конкретно-особистісної та соціально обов'язкової) у різних площинах та в різних сферах людського існування. При тому основним критерієм виступає категорія відповідності / невідповідності, а основними характеристиками: *sacrum* – усталеність, обов'язковість, традиція, норма, незмінність, універсальність; *profanum* – мінливість, неусталеність, хисткість, необов'язковість, індивідуальність, опозиційність тощо. У всіх випадках, як тільки входимо на територію профанного, потрібно забути про безумовність правд, про єдність, одномірність категорій, про однозначну серйозність сприйняття світу.

Новий вимір сакральності чи не найяскравіше проявляється у кінці 20-х років ХХ століття, що знаходить відображення і в літературі. Національне відродження 20-х років на початку 30-х змінилося повним культурним занепадом та засиллям «соц-реалізму». Важливі питання в галузі духовного життя українського народу, порушені в ході «літературної дискусії» 1925-1928 рр.: в якому напрямі слід розвиватися українській культурі, на які взірці слід орієнтуватися, як використовувати «свої» і «чужі» традиції та досягнення – повністю нівелювалися, замінювалися новими, «ідеологічно правильними».

Українська радянська історична повість 1920-30-х рр. зазнала жорсткої ідеологічної регламентації. Народ, штучно розірваний між двома антагоністичними світами, намагався віднайти своє коріння в історії. Тому авторський інтерес до творів історичної тематики був характерним як для сходу, так і для заходу України. Різні суспільно-політичні умови, в яких творили письменники того часу, спрямували цей досить-таки потужний потік у різні русла. У радянській Україні в умовах ізоляції від світового і європейського літературно-мистецького процесу пропагувалися ідеї марксизму-ленінізму як єдино правильної теорії. Перші зразки української радянської історичної повісті, що з'явилися в середині 20-х, були присвячені буржуазно-демократичній революції 1905 р. у

Російській імперії і ніяк не могли бути віднесені до власне історичних через близькість зображуваної події до авторів. У критиці того часу цей новий історико-революційний (революційно-пригодницький – сучасне визначення) жанр досить швидко знайшов своє ідейне та теоретичне обґрунтування. Власне ж історичні повісті означеного періоду були обмежені темами Хмельниччини та Гайдамаччини (ширше – боротьби з поляками та татарами). Історія у творах того часу переважно показана, як «конфлікт двох сил: душителей свободи і борців за неї» [8, с. 26]. Тому часто об'єктом зображення виступав певний соціальний зрив, найчастіше повстання. Специфічною рисою історичної повісті того часу була ідеологічна тенденційність, намагання обумовити класовим підходом події чи характери героїв. Негативними персонажами найчастіше виступали багаті козаки, старшина, а виразниками авторських ідей – бідні козаки, низове січове товариство. Історична постать або осучаснювалася, або ж ставала ілюстрацією до готової, звичай профанної, соціологічної схеми. Отож, ідеологічний акцент підпорядковував твір про минуле інтересам відкритої боротьби, виконував агітаційну й мобілізуючу роль. Відтак, художнє відображення історії українського народу перетворилося на профанацію.

Уже в «кращих творах» української історичної прози кінця 20-х років минуле розкривається з позицій класовості визвольних рухів на Україні, інтернаціонального єднання в цих рухах трудящих різних національностей. Скажімо, у повісті відомого історика М. Горбаня «Козак і воєвода» (1929) інтерпретовано події, що пов'язані з повстанням 1668 р., яким закінчилося гетьманування Брюховецького. У силу політичної заангажованості автора відчутне його різко негативне ставлення до козацької старшини. Вона відіграє у творі антинародну, запроданську роль, і населення Слобожанщини виступає в М. Горбаня як проти царських воєвод, так і проти своїх визискувачів. Сумніватися в тому, що рух населення був спрямований проти Брюховецького та його сподвижників, не доводиться. Це підтверджують усі історичні джерела. Але ж не слід забувати й те, що гетьманство Брюховецький одержав на Чорній раді під Ніжином саме завдяки голосам черні, яка рішуче виступила проти старшини. А владу по ньому успадкував Петро Дорошенко – прихильник самостійної української політики, що опирався якраз на козацько-старшинську верхівку. Очевидним є те, що народ піднявся проти царських воєвод і Брюховецького як ставленика Москви, а природне незадоволення козака паном, що є постійним атрибутом тогочасного суспільства, головним у цьому повстанні не було.

Негативне ставлення М. Горбаня до козацької старшини наклало свій відбиток і на авторську інтерпретацію постаті кошового отамана Війська Запорозького Івана Сірка, який увійшов в історію України перш за все як видатний військовий діяч, борець проти татар і турків. Хоча історики й закидають йому деяку непослідовність у політиці, часту зміну орієнтації, все ж можна говорити про його постійну послідовну діяльність на захист інтересів

вітчизни, яка виражалася в різний час в антигурецькій, антипольській чи антимосковській позиції. Військовий талант Сірка – унікальне явище навіть для світової історії. Протягом майже двадцяти п'яти років він боронив рідну землю від ханських орд і жодного разу не зазнав поразки. Однак у повісті замовчуються ці героїчні сторінки біографії кошового отамана, хоча підкреслюється думка, що він прагне вигнати царських воевод, аби самому посісти їх місце. «Ото я й кажу так: промине кілька днів і Харків буде наш. Воїводи й сліду не лишиться. Ми – старшина будемо панувати, а не московські приказні, здирщики та хабарники воїводи. Ми самі дамо лад і підданому, і козакові, й міщанинові. По всій Україні козака шабля запанує. Там над Дніпром буде гетьман, а тут, по цих землях буду я за найпершого найбільшого полковника, гетьмана цих земель, а в мене під рукою і ви процвіте, теж при владі найближчій будете» [4, с. 71].

Історичні джерела свідчать про надзвичайну популярність Сірка серед сучасників. За бажанням він не раз мав змогу здобути гетьманську булаву, але не скористався такою можливістю. Гетьманські сподівання в Сірка можливо й були, на що, зокрема, вказував І. Крип'якевич, описуючи події після усунення від правління Многогрішного 1672 року [8, с. 96]. Але висвітлення лише цього аспекту його багатогранної діяльності пояснюється не реаліями суспільно-політичного життя того часу, а тенденційністю авторської версії в інтерпретації історичної постаті. Сутність її зводиться до нівелювання героїки козацтва, а національно-визвольний рух в Україні подається як класова боротьба верхів і низів.

Головною історичною особою виступає Сірко і в повісті Г. Бабенка «Шляхом бурхливим» (1931). Автор дотримується композиційного принципу, притаманного літературі 20-х років для дітей. У центрі повісті стоїть чесний, порядний, самовідданий юний герой Дорош Наливайченко. Читач пізнає світ саме через його сприйняття. Події твору розгортаються на Слобожанщині та Запоріжжі наприкінці XVII ст. Письменник відповідно до тогочасних історичних реалій моделює буття харків'ян, їх складні стосунки з солдатами російської залози. Брутальність поведінки останніх автор пояснює не стільки ненавистю до українців, скільки намаганням завести тут московські колонізаторські порядки. Розповідь холопа-втікача Микити про своє життя в Московщині лише підтверджує, що політика боярсько-воеводської влади скрізь однаково спрямована проти простого люду. Письменник підкреслює, що кривд та утисків українці зазнають не просто від москалів, а від боярських дітей і воеводи. У цьому питанні думки Г. Бабенка співзвучні з міркуваннями М. Горбаня, висловленими у повісті «Козак і воївода».

Волею автора юний герой стає учасником цілої низки карколомних пригод, що й приводять його на Січ. Це, здається, чи не єдиний твір радянських історичних белетристів, де автор настійливо звертає увагу читача на релігійність козацтва: «Настав Великий піст. І тут почалося таке, що Дорош вже не знав, чи він у фортеці, чи, може, в якому монастирі. Запорожці засвічували лампадки й свічки і так густо

кадили ладаном по куренях, наче це були помешкання не для суворих і безщадних вояків, а якісь каплиці або монастирські келії. Ніхто, навіть сам кошовий, не курил люльки в курені. Всі щодня ходили до церкви, говіли й постилися» [2, с. 193].

Десакралізація суспільства, засилля профанних лозунгів сприяє тому, що повість Г. Бабенка має ті ж самі вади, що й решта творів тогочасної історичної прози: негативне ставлення до козацької старшини, нівелювання національної ідеї. Навіть така неординарна постать, як Богдан Хмельницький, змодельована у творі примітивно й однобоко. Ось що письменник говорить про нього в устами козака Павла Глека: «А я так думаю, що Хмель більш думав про себе, ніж про селянство... Коли б йому не залив за шкуру сала Чаплинський та не відбив жінки, сидів би він у Суботіві та п'яти ляхам лизав, як інша старшина... Всі вони тут такі...» [2, с. 233]. Така ж оцінка діяльності гетьмана подана й у спогадах учасника визвольних змагань старого Журавля: «Пам'ятаю, як ще за старого Хмеля казали... Я з ним і коло Жовтих Вод ляхів бив, і під Пилявою... Поб'ємо ляхів, не буде на Україні ні пана, ні хама... Ляхів позбулися, своїх панів позаводили...» [2, с. 21]. Безумовно, тут відбився класово-революційний світогляд радянського письменника, який у всіх без винятку подіях минулого здатний побачити лише боротьбу бідноти за свої права.

У тому ж ключі подано і постать Сірка очима Дороша: «...Сірко великий лицемір: він і приятель Дорошенка, він і ворог його... Він і ворог Москві і Самойловичеві і одночасно хоче показати, що він їхній друг...» [2, с. 230]. Слід зазначити, що, сповнений юнацького максималізму, головний герой намагається жити за законами справедливості. У його сприйнятті світу превалюють загальнолюдські гуманістичні принципи: «Треба зробити так, щоб люди не гризлися поміж себе, як люті вовки...» [2, с. 229]. Саме ці погляди призводять до хибної оцінки Дорошем Сірка. Поворотним моментом у ставленні хлопця до кошового став епізод винищення потурнаків. Прикметно, якщо в авторській версії подій письменник обґрунтував такий висновок юнака, то дійсний їх розвиток заперечив.

Є в повісті й сторінки, на яких кошового показано дещо з привабливішого боку. Письменник підкреслює його особисту відвагу, уміння запалювати бойовий дух козаків. Але загалом через неприйняття Сірка юним Дорошем, якому симпатизує читач, домінує негативна оцінка.

Історизм повісті В. Таля «Надзвичайні пригоди бурсаків» (1929) полягає не стільки у відгомоні в ній історичних подій, скільки у відтворенні авторського бачення і розуміння процесів, соціальних і побутових явищ епохи. Устами колишніх січовиків письменник заперечує існування Січі як єдиного демократичного організму, вказує на панування старшини, яка визискує козацьку бідноту: «Надумали шукати волі отам, де її вже давно нема... Той Січі, що колись була, не буде ніколи, а ця вже пряде собі на тонке, добуває останні дні. Та й неможливо, щоб серед неволі був куточок волі. А січова воля давно вже у панському лантуху сидить, тільки зав'язати зосталось»

[9, с. 327]. Відтак, можна констатувати, як поступово, але неухильно розвінчується культ матері-Січі, освічена козацька старшина замінюється безтурботними козарлюгами-шибайголовами, голотою, втікачами з панської неволі.

Досліджуючи історико-пригодницькі повісті Г. Бабенка «Шляхом бурхливим», М. Горбаня «Козак і воєвода», В. Талья «Надзвичайні пригоди бурсаків», приходимо до висновку, що в історичній повісті 1920-1930-х років домінує ідеологічна функція, а в історичних подіях, зображуваних радянськими письмен-

никами, підкреслюються соціальні, класові мотиви, які перекривають собою національно-визвольні, національно-релігійні чинники. Ідеологічна сакралізація, особливо виражена на рівні змісту, призводить до тенденційного висвітлення життя та побуту простого народу й до зумисного заниження культурного рівня панівної верхівки. Уникаючи розкриття проблем національної свідомості та національної самовизначеності, письменники підмінюють їх проблемою класових інтересів, перетворюючи національні та духовні (сакральні) цінності на цілковиту профанацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусів С. М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років XX ст.: [монографія] / С. М. Андрусів. – Тернопіль: Джура, 2000. – 340 с.
2. Бабенко Г. Шляхом бурхливим / Григорій Бабенко. – К.: Веселка, 1995. – 269 с.
3. Гараджа В. И. Социология религии: [учеб. пособие для студентов и аспирантов гуманитарных специальностей / 3-е изд., перераб. и доп.] / В. И. Гараджа. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 348 с.
4. Горбань М. М. Козак і воєвода / Микола Горбань. – Х.: Рух, 1929. – 192 с.
5. Доусон К. Г. Религия и культура / К. Г. Доусон; [пер. с англ., вступ. ст., коммент. Кожурина К. Я.]. – СПб.: Алетейя, 2000. – 281 с.
6. Кайуа Р. Миф и человек. Человек и сакральное / Роже Кайуа. – М.: ОГИ, 2003. – 296 с.
7. Кравченко А. И. Культурология: [словарь] / А. И. Кравченко. – М.: Академический проект, 2000. – 147 с.
8. Разживін В. М. Жанрово-стильові особливості української історичної повісті 20-30-х років XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Віктор Миколайович Разживін. – Дніпропетровськ, 2008. – 21 с.
9. Таль В. Незвичайні пригоди бурсаків / В. Таль. – Х.: Держ. вид-во України, 1929. – 490 с.